

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI

İ.NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

ÜLVİYYƏ DAVUD qızı HACIYEVA

**İŞLƏNMƏ DAİRƏSİNƏ GÖRƏ FƏRQLƏNƏN
SÖZ QRUPLARI**

(Azərbaycan və ingilis dillərinin materialları əsasında)

10.02.19 – Dil nəzəriyyəsi

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKI – 2011

Dissertasiya Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin İngilis dili və onun tədrisi metodikası kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbərlər: **Buludxan Əziz oğlu Xəlilov**
filologiya elmləri doktoru, professor
Balaxan Qaraxan oğlu Hüseynov
filologiya elmləri doktoru, professor

Rəsmi opponetlər: **Kamilə Abdulla qızı Vəliyeva**
filologiya elmləri doktoru, professor
Əfqan Əli oğlu Abdullayev
filologiya elmləri doktoru, professor

Aparıcı müəssisə: **Bakı Slavyan Universitetinin**
Ümumi Dilçilik kafedrası

Müdafiə 29 noyabr 2011-ci ildə saat   da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində filologiya elmləri doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün tədqim olunan dissertasiyaların (növbədən və limitdən kənar) müdafiəsini keçirən Dissertasiya Şurasının (D.01.141) iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 31, V mərtəbə, Azərbaycan MEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat   2011-ci ildə göndərilmişdir.

D.01. 141 Dissertasiya Şurasının
elmi katibi, filologiya elmləri doktoru,
professor:

Q. İ. Məşədiyev

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Dilçilik böyük bir tarixi inkişaf yolu keçmiş elm, leksikologiya isə bu elmin ən qədim sahəsidir. Müxtəlif dillərin materialları əsasında işlənmə dairəsinə görə fərqlənən söz qruplarının (İDFSQ¹) öyrənilməsi həm leksik-semantik, həm də kommunikativ-üslubi cəhətdən çox maraqlı elmi nəticələr əldə edilməsinə şərait yaradır və bu faktlar nəzəri dilçiliyi elmi-nəzəri müddəalarla zənginləşdirir.

Dillərin inkişafı məsələsi müasir dilçiliyin məşğul olduğu ən mühüm problemlərdən olub spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Cəmiyyətin inkişafı təfəkkürün, təfəkkürün inkişafı isə dilin inkişafını təmin edir. Dilin inkişafının iki tərəfi var: dilin xarici mühitin təsiri ilə inkişafı və dilin daxili inkişafı. Dilin inkişafında dillərarası əlaqələrin əhəmiyyətli rolu vardır. Tədqiqatda İDFSQ-ı iki müxtəlif sistemli dilin materialları əsasında öyrənildiyi üçün dil əlaqələrini də əhatə edir. Dissertasiyada işlənmə dairəsinə görə fərqlənən sözlər Azərbaycan və ingilis dillərinin materialları əsasında müqayisəli tədqiq edilir.

Azərbaycan və ingilis dillərində aktiv və passiv leksikanın müqayisəli-linqvistik təhlili, sözlərin şifahi və yazılı dildə işlənmə xüsusiyyətlərinin aydınlaşdırılması, qohum olmayan hər dilin özəl linqvistik əlamətlərinin üzə çıxarılması üçün çox dəyərlidir.

Dilin leksik tərkibi bir çox amillərin təsirinə məruz qalır. İDFSQ-ı şüurun, təfəkkürün inikas etdirdiyi, qavradığı obyektiv gerçəkliyin əşya və hadisələrini ifadə edir. Bu söz qruplarının təhlili bir sıra spesifik cəhətləri üzə çıxarır. Bu baxımdan, müxtəlif dillərin leksik vahidlərinin leksik-semantik tədqiqi xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Dilin leksik vahidlərinin tipoloji təhlili zamanı struktur-semantik, həmçinin kommunikativ-üslubi variantların paradigmatik sırasını müqayisə etmək müxtəlif sistemli dillər arasındakı ümumi və fərqli əlamətləri üzə çıxarmaq üçün geniş imkanlar açır. Araşdırma müxtəlif sistemli dillərin struktur-semantik, kommunikativ və üslubi dəyişmələrinin mahiyyətinin açıqlanması, mətn dilçiliyinin, eləcə də psixolinqvistikanın, pragma-linqvistikanın bir sıra məsələlərinin həlli üçün də aktualdır.

Müxtəlif sistemli dillərdə işlənmə dairəsinə görə fərqlənən leksik vahidlərin məna qruplarının yerlərinin düzgün müəyyənləşdirilməsi, onların milli, həmçinin universal əlamətlərinin açıqlanması, ayrı-ayrı söz

---

¹ İşlənmə dairəsinə görə fərqlənən söz qrupları.

qruplarının işlənmə xüsusiyyətlərinin, spesifik üslubi çalarlıqlarının təhlil edilməsi istər nəzəri, istərsə də praktik baxımdan aktualdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycan və ingilis dillərinin İDFSQ-nın linqvistik təbiətini, üslubi xüsusiyyətlərini müqayisəli-tipoloji cəhətdən tədqiq etməkdir. Əsas məqsədlə bağlı tədqiqat prosesində qarşıya aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur:

- İDFSQ-nın daxili məna strukturunu və formal əlamətlərini, onların arasındakı əlaqələri müəyyənləşdirmək;
- nitq şəraitində işlənmə dairəsinə görə fərqlənən hər bir söz qrupunun leksik-semantik və üslubi xüsusiyyətlərini açmaq;
- İDFSQ-nın Azərbaycan və ingilis dillərindəki paralelliyini izah etmək;
- Azərbaycan və ingilis dillərində İDFSQ-nın milli səciyyəsinə, özünəxas xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq;
- müxtəlif sistemli dillərdə İDFSQ-nın tərcümə prosesində əvəz edilmə metodikasına nəzər yetirmək və lüğətlərdə onların təsbiti və əks olunması təcrübəsini leksikoqrafik baxımdan nəzərdən keçirmək;
- İDFSQ-nın bütün dil səviyyələrində müqayisəli-tipoloji təhlilini vermək.

Tədqiqatın elmi yeniliyi problemin qoyuluşu və onun konkret həlli ilə bağlıdır. İlk dəfə olaraq kommunikativ linqvistikanın tələblərinə uyğun şəkildə Azərbaycan və ingilis dillərində İDFSQ-nın daxili əlamətləri, dil sistemində onların milli özünəməxsusluqları araşdırılır. Bu zaman bu söz qruplarının müxtəlif sistemli dillərdəki vəziyyəti, dillərarası əlaqələrdəki mövqeyi işıqlandırılır. Dissertasiyanın elmi yeniliyi hər iki dilin materialları əsasında İDFSQ-nın geniş və sistemli elmi təhlilinin aparılmasındadır. Belə bir cəhət isə həmin leksik vahidlərin hər bir dilin səciyyəvi və spesifik xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi üçün konkret faktların aşkara çıxarılmasına kömək edir. Tədqiqatın əsasında ümumi universal parametrlərin təhlili, onların dildə üslubi xüsusiyyətlərinin öxünəməxsusluğu faktoru durur. Azərbaycan və ingilis dillərinə xas olan aktiv və passiv leksika ilk dəfə olaraq tipoloji cəhətdən təhlil olunmuş, onların ümumi və fərqli cəhətləri aşkarlanmışdır.

Müqayisə olunan dillərin materiallarında leksik ekvivalentliliyin daxili qanunauyğunluqlarının nəzərdən keçirilməsi, müxtəlif sistemli dillərdə İDFSQ-nın leksik-semantik və funksional-üslubi xüsusiyyətlərinin təhlili də araşdırmanın yeniliyini müəyyənləşdirir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqat işi müxtəlif leksik-semantik sahələrin ümumdilçilik və müqayisəli tipoloji planda öyrənilməsi, mətn dilçiliyinin, mətnin semantikasının araşdırılması, analoji elmi-tədqiqat işlərinin aparılması üçün faydalı ola bilər. Dissertasiya həm də

leksikologiyanın nəzəri məsələlərinin, ümumi və müqayisəli üslubiyyət problemlərinin araşdırılmasında, tərcümə nəzəriyyəsi və praktik tərcümədə, mətnşünaslıqda istifadə edilə bilər.

Dissertasiyada irəli sürülən elmi və nəzəri müddəalardan, praktiki təkliflərdən dilçiliyə dair araşdırmalarda, ali məktəblərdə tədrisdə, dərslərlərin, metodik vəsaitlərin hazırlanmasında, tərcümədə istifadə edilə bilər. İş tarixi-müqayisəli və izahlı, eləcə də azərbaycanca-İngiliscə lüğətlərin tərtibi üçün, tədqiqatın nəticələri isə müvafiq nəzəri və praktik seminarlarda, leksikologiya və müqayisəli-tipologiyaya aid fənnlərin tədrisində faydalı material və mənbə rolunu oynaya bilər.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı Azərbaycan və İngilis dillərində İDFSQ-nın linqvistik təhlili, predmeti isə bu kateqoriyalardan olan sözlərin hər iki dildə linqvistik-tipoloji istiqamətdə müqayisəsidir. İşdə, eyni zamanda, İDFSQ-nın Azərbaycan və İngilis dillərindəki üslubi xüsusiyyətləri də tədqiqat obyektı kimi götürülmüşdür.

Tədqiqatın metod və mənbələri. Dissertasiya funksional-semantik sahə metodu əsasında, əsas etibarilə sinxron planda aparılmışdır. Bununla yanaşı, müəyyən dil faktlarının izahında diaxronik materiallara müraciət edilmişdir. İDFSQ-a aid dil materiallarının öyrənilməsi üçün tədqiq olunan dil faktlarının sintezinə uyğun linqvistik-təsviri metoda əsaslanılmışdır. Dissertasiyada qohum olmayan dillərin tədqiqində tətbiq edilən müqayisəli-tarixi metoddan, müxtəlif sistemli dillərin İDFSQ-nın araşdırılması məqsədilə müqayisəli-qarşılaşdırma metoduna da müraciət olunmuşdur.

Dissertasiyanın aprobasiyası. Dissertasiya Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin İngilis dili və onun tədrisi metodikası kafedrasında yerinə yetirilmiş, mövzu ilə bağlı müəllifin Azərbaycanda 11, xaricdə (Rusiya və Türkiyədə) 2 məqaləsi və 4 tezisi nəşr edilmişdir.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya giriş, 2 fəsil, nəticə, istifadə olunmuş ədəbiyyat, müraciət olunmuş mənbələrin siyahısı və İDFSQ-nın qısa lüğətindən ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, işin məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilir, dissertasiyanın elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti göstərilir. Dissertasiyanın obyektı, predmeti, mənbəyi təyin edilir, tədqiqatın metod və üsulları aydınlaşdırılır.

I fəsil “İşlənmə dairəsinə görə fərqlənən söz qrupları və onların təsnifi” adlanır və səkkiz yarımbaşlıqdan ibarətdir. Bu fəsildə İDFSQ-nın təsnifi verilir və təsnifatın hər bir qrupu ayrılıqda araşdırılır. Dilin leksik sisteminin vahidi kimi söz müxtəlif aspektdən tədqiqata cəlb olunur.

Sözlərin işlənmə dairəsinin fəallığına, məhdudluğuna görə təhlili də xüsusi aktualıq kəsb edir.

Dilimizin lüğət tərkibinin araşdırılması keçən əsrin ortalarından geniş vüsət aldı, bu sahədə fundamental elmi əsərlər, monoqrafiyalar meydana gəldi. Bu sahədə sinxronik və diaxronik planda elmi tədqiqat işlərinin kəmiyyət və keyfiyyətə artımı diqqəti cəlb edir. S.Cəfərov, M.Hüseynzadə, H.Mirzəzadə, Ə.Dəmirçizadə, A.Axundov, H.Həsənov, A.Qurbanov, B.Xəlilov və başqa müəlliflərin elmi yaradıcılığında leksikologiyanın müxtəlif problemlərinə aydınlıq gətirilmişdir.

Nitqdə söz ünsiyyət prosesinin unsürünə çevrilir. Lüğət tərkibi dilin fonetik sistemi və qrammatik quruluşu ilə müqayisədə daha çox dəyişkənliyə məruz qalır. Bu dəyişmələr üç istiqamət üzrə gedir: a) yeni sözlərin yaranması; b) sözlərin köhnəlməsi; c) sözlərin mənasının dəyişməsi.

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə daxil olan sözlərin müxtəlif aspektlərdən təsnifinə dair Ə.Dəmirçizadənin, S.Cəfərovun, H.Həsənovun, A.Qurbanovun, B.Xəlilovun və başqa alimlərin bölgüləri vardır. S.Cəfərov və H.Həsənov sözlərin əsasən aktiv və passiv olmaqla iki qismə ayrılmasını qeyd edirlər. T.Əfəndiyeva leksik-üslubi layları əsasən: 1) ümumişlək və funksional laylar; 2) ərəzi və ictimai professional əlamətləri ilə fərqlənən laylar: dialektizmlər, peşə-sənət sözləri; 3) emosional və leksik keyfiyyətləri ilə fərqlənən laylar: emosional ekspressiv leksika və evfemizmlər; 4) genetik və xronoloji əlamətləri ilə fərqlənən laylar: əcnəbi leksika, neologizmlər və arxaik sözlər olmaqla bölmüşdür.¹

B.Xəlilov isə işlənmə dairəsinə görə fərqlənən sözləri belə təsnif etmişdir: 1) ümumişlək: hamı tərəfindən başa düşülən sözlər; 2) məhdud dairədə işlədilən sözlər: dialektizmlər, köhnəlmiş sözlər, neologizmlər, vulqarizmlər, loru sözlər, jarqon və arqo sözlər; 3) xüsusi sözlər: terminlər, peşə-sənət sözləri. Alınma sözləri o, mənşəyinə görə ayırmış, bu qrupda ekzotizmlər və varvarizmləri fərqləndirmişdir.²

İngilis dilində İDFSQ-nın bölgüsü bir az fərqlidir. İngilis dilinin lüğət tərkibinin təsnifi barədə A.Varner, İ.Arnold, İ.Qalperin, V.Kuxarenko, A.Voroxovski, M.Kuzneç, Y.Skrebnev və başqaları bəhs etmişlər.

İ.Qalperin ingilis dilində işlənmə dairəsinə görə fərqlənən söz qruplarını neytral, xüsusi ədəbi dil lüğəti və xüsusi danışiq dili lüğəti olmaqla üç hissəyə ayırır.³

¹ Əfəndiyeva T.Ə. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyatı. Bakı: Elm, 1980, s. 127-199

² Xəlilov B.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı: Nurlan, 2008, s. 26

³ Galperin İ.R. Stylistics. M.: Higher School, 1977, p. 70-72

M.Kuzneç və Y.Skrebnev ingilis dilinin lüğət tərkibini dörd qrupa ayırmışlar: 1) arxaizmlər, bədii sözlər və əcnəbi sözlər; 2) aşağı təbəqənin işlətdiyi sözlər: danışıq dili sözləri, arqolar, jarqonlar, slənq və vulqarizmlər; 3) neytral sözlər: peşə-sənət sözləri, dialektizmlər; 4) xüsusi sözlər: xüsusi jarqonlar, yəni kantlar.¹

İ.Arnold isə lüğət tərkibini xüsusi qruplara bölməmiş, onları ümumi şəkildə üç hissəyə: a) emosional; b) ekspressiv; c) üslubi mənə çalarlığına görə bölmüş və qeyd etmişdir ki, işlənmə dairəsinə görə fərqlənən hər bir söz qrupu öz daxilində bu dörd qrupdan qidalanır.²

Azərbaycan və ingilis dillərində İDFSQ-ı fərqli təsnif olunsada, onların dildə icra etdikləri funksiya demək olar ki, eynidir. Biz İDFSQ-nın aşağıdakı bölgüsünü qəbul edirik: 1) arxaizmlər; 2) neologizmlər; 3) varvarizmlər; 4) terminlər; 5) peşə-sənət bildirən sözlər; 6) loru sözlər və vulqarizmlər; 7) jarqon və arqo sözlər; 8) dialekt sözləri.

Arxaizmlərin elmi tədqiqi və təsnifi məsələsinə S.Cəfərov, A.Qurbanov, F.Zeynalov, S.Əlizadə və digər alimlər münasibət bildirmişlər. A.Qurbanov arxaizmlərə köhnəlmiş sözlərin bir növü kimi yanaşmış, tarixizmləri arxaizmlərdən ciddi surətdə fərqləndirməyi məqsədəuyğun saymışdır. O, arxaikləşmənin səs sistemində, lüğət tərkibində, qrammatik quruluşda, olduğunu qeyd etmiş, fonetik, lüğəvi və qrammatik arxaizmləri ayırmışdır.³

Tarixizmlərdən fərqli olaraq, arxaizmlərin ifadə etdiyi əşya və hadisələrinin özündə belə mövcuddur, lakin onlar başqa sözlərlə ifadə olunur. Tarixizmlər yalnız keçmiş həyata aid müəyyən anlayışları canlandırmaq məqsədilə işlədilir. Hər iki dildə bir çox musiqi alətlərinin, silah növlərinin, qədim paltarların və s. adları tarixizm sayılır. Məs: *buxarı, kürə, sacayaq, pristav, strajnik, qaradovoy, rüşdiyyə* və s. və ya ingilis dilində *haply* – ola bilsin ki, *befall* – baş verdi, *hauberk* – dəmir geyim, zireh; *falconet* – yüngül artilleriya; *know-how* – qabiliyyət; *buss* – öpüş və s.

Azərbaycan dilində arxaizmlər, əsasən, leksik və semantik olmaqla iki yerə ayrılır. Əşya və ya hadisənin adını başqa söz əvəz edirsə, passiv fonda keçmiş əvvəlki söz leksik arxaizm adlanır. Məs: *necə* əvəzinə işlənmiş olan *nə günə, hansı* əvəzinə işlənən *qanğı* və ya *hankı, saç* əvəzinə işlənən *my* sözləri leksik arxaizmlərdir. Söz öz köhnə mənasını itirərək, yeni mənə ifadə etdikdə, onun köhnə mənası semantik arxaizm adlanır. Məs: *qoçu*–

¹ Кузнец М.Д., Скребнев Ю.М. Стилистика английского языка. Л., 1960, с.44-58

² Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка. Л.: Из-во «Просвещение», 1973, с. 105-115

³ Qurbanov A. M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I cild, Bakı, 2003, s. 242

igid, *donluq*–bəxşiş, *aş-yemək*, *baş* – yara, *tapança* – sillə, *ağu-zəhər*, *ucunmaq*-qorxmaq, *tanuxlux*-şahidlik, *al* – hiylə, *oqumaq* – çağırmaq, və s.

İngilis dilində arxaizmlərin üç qrupu vardır. Sözlərin getdikcə az-az işlənməyə başladığı zaman arxaikləşmə prosesinin ilk dövrü adlanır. Belə sözlərə *obselesent* sözlər deyilir. Məs: *thou* (sən) və onun formaları olan *thee*, *thy* və *thine* əvəzlilikləri, *bezonian* – dələduz, *main* – okean, *claut* – yamaq və s. İkinci qrupa ingilis dilində istifadədən çıxmış sözlər (*obselet*) daxildir. Məs.: *metkins*- mənə elə gəlir ki; *nay* - yox; *makee-learn* – yeni əsgər, *to deem* – fikirləşmək və s. Üçüncü qrup sözlər ya ingilis dilindən tamamilə çıxarılmışlar, ya da forma etibarilə o qədər dəyişmişlər ki, onların ilkin mənasını bu gün bərpa etmək qeyri-mümkündür. Məs.: *troth*- inam; *a losel*- tənbel; *hush-hush* – önəmli, vacib sir; *egad* - Allah və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, arxaik sözlərin təsnifi məsələsi bir qədər mübahisəlidir. Bir ənənə olaraq, mövcud dilçilik ədəbiyyatında bu sözlər əsasən iki cür təsnif olunur: Üç qrupa ayrılanlar: a) tarixizmlər, yəni ifadə etdikləri əşyalarla birgə köhnəlmiş sözlər; b) leksik arxaizmlər, yəni predmetlərin qalması, lakin sinonimlər vasitəsilə sıxışdırılıb tam köhnəlmiş sözlər; c) semantik arxaizmlər, yəni keçmiş formasını saxlamış, lakin mənalılarından biri köhnəlmiş sözlər; İki qrupa ayrılanlar: a) ümümdil arxaik sözlər (bunlar da tarixizmlər və lüğəvi -leksik və semantik arxaizmlər; b) üslubi arxaik sözlər (leksik-fonetik və fonetik-morfoloji arxaizmlər).¹

Neologizm sözünün mənası yeni söz deməkdir. Neologizmlər tarixi kateqoriyadır. Dilə yeni gələn, yeniliyi və təzəliyi hiss olunan sözlər neologizm adlanır. Söz ümumişlək səciyyə daşıyıb lüğətə düşürsə, o, neologizm olma xüsusiyyətini itirir. Yeni söz yaratmanın bir tipi yeni anlayış təyin edən terminoloji, digər tipi isə ifadəli üslubi söz yaratmadır.

Sözün yeniliyi dövrə görə müəyyənləşir, zamanla bağlı hadisə kimi başa düşülür. Neologizmlər əmələ gəlmə yollarına və yaranma mənbələrinə görə dilin daxili imkanları hesabına, eləcə də başqa dillərdən söz almaq yolu ilə, yaxud fərdi şəkildə yarana bilər. Məhz bunları nəzərə alaraq neologizmləri belə qruplaşdırmaq olar: 1) Dilin daxili imkanları hesabına yaranan neologizmlər: *yeddiillik*, *qardaşlaşmaq*, *bərabərlik*, *əyləc*, *nəfəslik* və s., ingilis dilində *killigest*, *goddamest*, *Englised*, *gaddomndest*, *geniused* və s.; 2) Başqa dillərdən söz almaqla yarananlar: *teletayp*, *radiolakatr*, *menecer*, *marşal*, *motel*, *akvatoriya*, *akvamarin*, *pedikür* və s.; 3) Ümumi şəkildə yaranan neologizmlər: *respublika*, *orbit*, *ekstremist*, *balet*, *terrorist*, *kürəsəl*, *bilgisayar*, *ismaric* və s.; 4) Sözyaratma üsulları ilə əmələ gəlməsi

¹ Əfəndiyeva T.Ə. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyatı. Bakı: Elm, 1980, s.233

ilə yarananlar: *pozuçu, ağızlıq, tezlik, ölümsüzlük, pişiklik, dönümsüz, dərdqramma, taleyikür, boğazı banthılar, qraxmallı oxumuşlar* və s.

Neologizmlərin yalnız bir qismi dilin leksikasını zənginləşdirməyə xidmət edir. Dilin qayda-qanunları əsasında yaranmış, nominativ və üslubi tələblərə cavab verən yeni sözlər dilin lüğət tərkibinə girir.

Dilçilikdə neologizm termini ilə yanaşı, *diferensiallaşmamış neologizm, fərdi, xüsusi, okkazional, potensial sözlər* terminləri də işlədilir.

Azərbaycan dilində neologizmlərin a) leksik-semantik; b) leksik; c) semantik olmaqla üç yerə bölünməsi qeyd edilir.¹

İngilis dilində neologizmlərin xüsusi bir növü “*nonce-words*” (dövrü sözlər) var. Bu sözlər xüsusi hallarda vəziyyətdən çıxmaq üçün işlədilir. Məsələn: *mother-in-lawed, uncled, aunted, cousined, wifed* və s. bu sözlər ingilis dilinin lüğətinə daxil olmur.

Son dövr araşdırmalarında 2000-ci illərin ingilis neologizmləri xüsusi maraq doğurur. Məs.: *coffee* (bilərəkdən kiməsə üzünü tutub öskürmək); *flabbergasted* (kök bir insana zarafat edərək atmaca atmaq); *esplanade* (spirtli içki qəbul etmiş adamın izahat verməyə çalışması); *negligent* (özündən asılı olmayaraq huşsuz şəkildə gecə paltarında qapını açmaq); *lymph* (səs-küy sala-sala yerimək); *awkword* (tələffüzü çox çətin olan söz); *agressocracy* (ən aqressiv, sərt insanların ən yüksək mövqə tutduqları cəmiyyət), *foreseable future* (qabaqcadan gözlənilən hadisə) və s.²

Bir dilə başqa dillərdən bəzən ehtiyac olmadan bu və ya digər bir söz alınıb işlənir. Məs.: *obşem, foye, adyal, artel, vals, qarderob, triko, bluzka, vaabşe, davay, paka, həşdat* və s. Varvarizm bu və ya digər xalqa aid olan əşyaları, adətləri təsvir etmək, yerli koloriti və s. yaratmaq üçün həmin dilin sözlərinin başqa bir dildə heç bir dəyişiklik edilmədən işlədilməsidir.

İngilis dili lüğətlərində də bu cür sözlər vardır. Onlar xarici mənşəli sözlərdir və tamamilə ingilis dilinə uyğunlaşmamışlar. Məs.: *Chic* (zövqlü, yaraşığı); *bon mot* (zərbi-məsəl); *alter ago* (bir başqa), *Au revoir* (sağ ol); *mercy* (təşəkkür); *encore* (yenidən); *chic* (zövqlü); *cloche* (zəng) və s. Bəzi hallarda belə sözlərin tərcüməsinə cəhd edilir və bu tərcümə fikri izah etmək əvəzinə çox vaxt onu təhrif edir, dolaşıqlıq yaradır.³

Elmin müxtəlif sahələrinə aid hər hansı bir əşya və ya mücərrəd anlayış məfhumunu bildirən sözlər termin adlanır. Terminlər həmişə dəqiq bir

¹ Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I cild, Bakı, 1978, s. 206-207

² Hüseyinov B.Q. Müasir ingilis dilində leksik-semantik variativlik-Amerikanizmlər. Bakı: ADPU, 2005, s. 125

³ Кузнец М.Д., Скребнев Ю.М. Стилистика английского языка. Л., 1960, s. 24-26

mənaya, aydın məzmununa malik olur. Elmin, texnikanın, incəsənətin hər bir sahəsinin özünəməxsus terminologiyası vardır. Terminlərin işlənmə dairəsi məhduddur. Baratalan–çertyojçu (maliyyə), balzamin–yumşaldıcı (botanika), akselerat–yeniyetmə (tibb), kapriççio–şıltaq və şən musiqi (musiqi), abscission–amputasiya (tibb), act of God–qarşısı alınmaz fəlakət (hüquq), antipersonal–piyada qoşunlar əleyhinə (hərbi), appealable–apellyasiya oluna bilən (hüquq) və s. terminləri nümunə göstərmək olar.

Terminologiya bütün dillərin lüğətlərinin böyük bir hissəsini təşkil edir və lüğətin ən sürətlə inkişaf edən hissəsidir. Termin – intellektuallıq, dildə novatorluğun bir cəhəti kimi meydana çıxır, elmi düşüncə elementlərini əks etdirir. İdeal termin monosemantik olmalı, işlənmə dairəsindən asılı olmayaraq obrazlı, məcazi formada işlənməməli və çoxmənalılıq ifadə etməməlidir. Bəzən terminlərdə ortaqlılıq ola bilər. Yəni eyni termindən iki və daha çox elm istifadə edə bilər. Məs.: *tembr, tezlik, amplituda* kimi terminlər həm fizikada, həm də diliçilikdə işlədilən terminlərdir. Bəzən də termin uzun müddət işlədikdən sonra ümumxalq anlamı kəsb edir və termin olma xüsusiyyətini itirir. Buna dildə determinasiya hadisəsi deyilir. Məsələn, *radio, televizor, traktor, xalq, millət, avtomat, bucaq*, və s. Buna görə də V.K. Nikifirovun “hər bir dil vahidi kimi, termin də məhz sistem daxilində öz mahiyyətini nümayiş etdirir” fikrində böyük həqiqət vardır.¹

Peşə, iş, sənət, istehsalat fəaliyyəti, ixtisas ilə əlaqədar birləşən kollektivin nitqində işlədilən sözlərə peşə-sənət leksikası adlanır. Bunlar xüsusi məfhum, əmək aləti və ya məhsulunu, əmək prosesini ifadə edir. Ona görə də onları bəzən xüsusi sözlər və ya terminlər adlandırırlar.

İstehsalatla əlaqədar olan bir çox anlayışlar peşə-sənət sözləri olmaq funksiyasını itirir, geniş bir dairəyə, dilin lüğət fonduna keçir, hamı tərəfindən işlədilir. Məsələn: dərziçilikdə - *biz, köbə, biçmək, tikmək, üz, astar* və s.; çəkməçilikdə - *qəlib, daban, meşin, başmaq* və s.; tibbdə - *skalpel, termometr, qızdırıcı, xərçəng, infarkt* və s. sözlər tez-tez işlədilir.

Dilin başqa leksik-semantik söz qrupları kimi peşə-sənət sözləri də tarixi kateqoriyadır. Onların yaranması xalqın coğrafi şəraiti və ictimai-istehsalat məişəti ilə bağlı olduğu kimi, həm də mədəni və elmi inkişafdan asılıdır. Vaxtilə geniş yayılmış bir peşə, yaxud sənət hal-hazırda ölüb getmiş, həmçinin yeni sənətlər meydana çıxmışdır.

Peşə-sənət sözlərini iki böyük qrupa bölmək lazımdır: 1) elm və texnikanın heç bir sahəsi ilə bağlı olmayan sözlər. Məsələn: *qəlib, qayçı, biz, balta, çəkil, malalamaq* və s.; ingilis dilində *a piper* - tort bəzəyən

---

¹ Ильяшенко Т.П. Языковые контакты. М.: Наука, 1970, с. 113

qadın, *glass-blower* - şüşə fabrikində işçi, *a midder-case* - mamaça və s. 2) dar sahədə işlənən xüsusi terminlər. Məs.: *çertyoj, skalpel, rotor, kematit* və s.; ingilis dilində *tin-fish*-sualtı qayıq, *outer*-boksda ölümçül zərbə və s.¹

Danışiq nitqində işlədilən və ümumi ədəbi dil leksikasında olmayan sözlər loru leksikanı əmələ gətirir. Bu sözlər bədii üslubda işlədilsə də, hamı tərəfindən qəbul edilmiş sözlərin işlədilmə qaydalarına tabe olmur, bir növ ədəbi dil normalarını pozur. Onlar ədəbi dildə işlədilən sözlərin həqiqi yox, məcazi mənada işlədilməsi nəticəsində yaranır. Məs.: *bərkitmək* (doyunca yemək), *qoparmaq* (almaq) və s.

Loru leksikaya daxil olan sözləri ekspressiv-emosionallıq baxımından iki qrupa ayırmaq olar: 1) xüsusi loru sözlər; 2) vulqar sözlər. Kobudluğu və ekspressivliyi olmayan loru sözlərə xüsusi loru sözlər deyilir. Məs.: *dovşan* (qorxaq), *qoyun* (anlamaz), *tutu quşu* (yerli-yersiz danışan), *quzu* və s.

Loru sözlərin kobudluq və nəzakətsizlik ifadə edən qisminə vulqar leksika deyilir. İnsanların mənfi xüsusiyyətlərini demək, təsvir etmək, bu və ya digər hadisə ilə əlaqədar yaranmış vəziyyətə etiraz bildirmək məqsədi ilə ədəbi dil üçün münasib olmayan söyüş, qarğış səciyyəli sözlərdən istifadə edilir. Vulqar sözlərdə kobudluq, nəzakətsizlik müxtəlif cür təzahür edir. Bu cəhətdən onları iki qrupa ayırmaq olar: 1) kobud sözlər. Məs.: *heyvərə-rude* (və ya *churl*), *dürtülmək-to thrust*, *qanmaz-stupid*, *kütbeyin-obtuse* (və ya *doltish*), *maymaq-milksop* və s.; 2) söyüş səciyyəli vulqar sözlərə *donqudamaq-grumble*, *hürmək-bark*, *anqırmaq-bray*, *fırıldaq-twister*, *axmaq-foolish*, *iblis-devil*, *çərənçi-jabberer*, *satqın-betrayer* (*traitor*), *alçaq-rascal* (*villian*) və s. göstərmək olar.

İngilis dilində vulqarizmlər bütövlükdə iki qrupa bölünür: 1) qarğış və and bildirən sözlər: *damn*, *bloody*, *to hell*, *rotten devil* və s.; 2) söyüş bildirən sözlər: *stupid*, *doltish*, *obt devil*, *silly*, *son of a bitch*, *stupid* və s.

Məhdud bir zümrə təşkil edən, o qədər də geniş bir təbəqə təşkil etməyən peşəkarlar arasında məxfi anlaşma vasitəsi kimi işlədilən sözlər arqo və ya jarqon sözləri adlanır.

Ayrı-ayrı ictimai qruplar öz ictimai vəziyyəti ilə əlaqədar ümumxalq dilindəki sözləri xüsusi mənalandırmaları, yuxarı təbəqələrin özlərini xalq kütləsindən ayırmaları nəticəsində dildə emosional-ekspressiv çalarlı bu söz qrupları yaranmışdır. İlkin arqotizmlər iki məqsədlə əmələ gəlmişdir: 1) peşənin, istehsal olunan malın sirrini başqasından gizli saxlamaq; 2) öz planını və hərəkətinin səciyyəli olduğunu gizlətmək, ört-basdır etmək.²

¹ Həjjiyeva U.D. A Guide to English Stylistics. Baku: ASPU, 2010, p. 204-205

² Словари и лингвострановедение. Сб. статей. М., 1962, с. 165

Jarqon tarixi anlayışdır. Onun yaranması sinifli cəmiyyətlə, xüsusən feodalizmin dağılması, cəmiyyətdə ictimai diferensiallaşma prosesi ilə bağlıdır. Jarqonizm cəmiyyətin yuxarı təbəqələrinin ümumi kütlədən ayırmaq üçün süni söz və ifadələr işlətmələri nəticəsində meydana gəlmişdir. Vaxtilə ingilis aristokratiyası arasında dəb olan fransızsaşağı danışq, azərbaycanlıların saraya yaxın zümrəsi arasında ərəb, fars sözlərinə meyllilik məhz belə ali zümrə jarqonu sayıla bilər.

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq ingilis dilində olan jarqonlar, lüğətin digər bir layı olan slənqlərlə həmişə qarşı-qarşıya qoyulur. Xüsusi danışq dili lüğətini təşkil edən slənq termini üslubi laylar içərisində ən çətin anlaşılan terminlərdən biridir. Slənq sözlər dedikdə ingilis dilinin normasından kənar mənalar daşıyan sözlər nəzərdə tutulur. Slənq daqqında bir sıra mülahizələr var. C.B.Qrınaf və S.L.Kiteric slənqi belə təyin edirlər: “Slənq avara adamların danışdığı bir dildir və o həmişə qanuni dilin həndəvərində cərəyan edir və hörmətli bir kompaniyaya sirayət edir.”¹

Slənqlər haqqında maraqlı bir fikir də L. Skvorçov tərəfindən yürüdülmüşdür. Belə ki, o yazır: “Slənqlər təbiətinə görə jarqonlardan çox-çox güclüdür. Çünki hər hansı bir jarqon asanlıqla slənqə çevrilə bilər və oradan da danışq dilinin yeni vahidi olmaq hüququ qazanır”²

Ən əhəmiyyətli slənq, o slənq hesab olunur ki, onu başqa sözlə ifadə etmək üçün heç bir sinonim yoxdur. Məs.: *snob* (aristokratları təqlid edən adam), *sowbones* (harınlamış adam haqqında), *graft* (rüşvətxor), *to take stock in* (nə iləsə maraqlanmaq), *the cat's pijamas* (həqiqi, əsl şey), *nuts* (cılğın), *shinanigan* (boş, mənasız), *sugar baby* (sevgili qız) və s.

Arqo leksikasını səciyyələndirən cəhətlər bunlardır: 1) əşya və hadisəni paralel ifadə etmək; 2) ekpressiv-üslubi çalarlıq; 3) ümumişlək sözlərin mənalandırılması; 4) dəyişkənlik.³

Arqo leksikasında zaman və məkandan, şəraitdən asılı olaraq daim dəyişmə gedir, yeni nəslin xüsusi leksikası yaranır. Bundan əlavə, peşə, milli və irqi münasibət, valideynə, qız və oğlana müraciətlə bağlı yeni-yeni arqotizmlərə təsadüf olunur. Hər iki dildə mövcud leksika ilə bağlı nümunələrə baxaq: Azərbaycan dilində: *sazan* (key), *barıqa* (alverçi), *akademiya* (həbsxana), *hərifləmək* (soymaq), *sağmaq* (pul qoparmaq), *tərləmək* (rüşvət vermək), *vurmaq* (spirtli içki içmək), *islatmaq* (içmək),

¹ Greenough and Kitteridge. Words and Their Ways in English Speech. New York: The Macmillan Company, 1961, p. 55

² Скворцов Л.И. Профессиональные языки, жаргоны и культура речи. М., 1972, с. 35

³ Həsənov H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, 1988, s. 193

maxan (ana) və s.; ingilis dilində *ken* (dəniz quldurlarının yaşadığı yer), *joker* (kartla oynayarkən aldadıb qalib gəlmək), *drag* (maşın oğurlama), *be put to bed* (çap etmək), *queens* (homoseksuallar), *a blowing* (gız), *nutty* (sevimli), *a lark* (idman həvəskarı), *matlo* (dənizçi), *hummen* (saxta həbs etmə), *man and wife* (bıçaq), *put in a bag* (öldürmək), *picture-show* (döyüş), *to cut a lecture* (mühazirədən qaçmaq); *egg* (yeni pilot) və s.¹

Dialektlər ictimai həyatın müəyyən real şəraitində əmələ gəlmiş ictimai tarixi yaranmadır. Müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə məxsus sözlərdən başqa, bu dilin bütün şivələrinə məxsus olan sözlər də daxildir.

Bu və ya digər dialekt sözünün ədəbi dilin sözlərinə uyğun gəlib-gəlməməsindən asılı olaraq dialekt leksikasında bir neçə tipini qeyd etmək olar. Bu nöqteyi-nəzərdən Azərbaycan dilində dialektizmləri alimlər bir neçə qrupa bölürlər. H.Həsənov dialektizmləri 5, B.Xəlilov 3, T.Əfəndiyeva 4, A.Qurbanov isə 6 qrupa bölür. Biz aşağıdakı bölgünü əsas götürürük: a) fonetik dialektizmlər dialekt və ləhcələrə xas olan ayrı-ayrı səslərin və fonetik hadisələrin əvəzlənməsidir. Məsələn: *ərəbə-araba*, *qərdeş-qardaş*, *dəyil-deyil*, *qorğa – qovurğa*, *xərmən – xırman* və s.; b) frazeoloji dialektizmlər ədəbi dilə məxsus olmayan sabit ifadə və ibarələrdir: *cələfsiz-arıq*, *zağar-qısa boy*, *salaxana-avara*, *əppək-çörək*, *taytamaq-axsamaq*, *zərdə-yerkökü* və s.² və c) lüğəvi dialektizmlər isə öz növbəsində leksik, leksik-semantik və semantik olmaqla bölünür. Leksik dialektizmlər o dialektizmlər hesab olunur ki, onların ədəbi dildə qarşılığı var və ədəbi dil sözlərinə mənaca uyğun gəlir: *yava-pis*, *kora-mix*, *zir-nəlbəki*, *ciyərlı-ürəkli*, *lapdan-birdən*, *becid-tez* və s. Leksik-semantik dialektizmlər bir dialekt və ya şivədə danışanların yaşayış tərzini, onların əmək fəaliyyətini, onların əşya, geyim adlarını əks etdirir. Onların çoxu keçmiş adət-ənənə, həyat təzi və etnoqrafiya ilə bağlıdır: *teşi-əl iyi*, *heş-xış*, *yaxdan-sandıq*, *curcənəq-yapıncı*, *mandal-cəftə*, *gilə-4 kq*, *şülək-hissə*, *qəmə-bıçaq*, *lələ-böyük*, *həncəri-necə*, *gecdən-səhər* və s. Ədəbi dildə olan söz dialektlərdə bu və ya digər mənalarda işlədilən zaman semantik dialektizm olmaq hüququ qazanır. Bu dialektizmlər ədəbi dil sözləri ilə omonim cərgələr əmələ gətirir. Məsələn: *qaynar* sözü çay kənarında paltar yumaq üçün ocaq qalayıb qazanda su qızdırmaq mənasında işlədilir; *büzmə* sözü bağısız çıraq; *çılğın* sözü yarı hissə və s. mənasını verir.³

¹ Həjiyeva U.D. A Guide to English Stylistics. Bakı: ASPU, 2010, p. 203-204

² Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, 1964, s. 112

³ Xəlilov B.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı, 2008, s. 97

Dialektlər ədəbi dili zənginləşdirdiyi kimi, ədəbi dil də dialektlərə təsir edir, onların lüğət tərkibinin hüdudunu ədəbi dilə yaxınlaşdırır, leksikasını sıxışdırır, məhəlli sözlərin milli ədəbi dildə əriməsi prosesini tezləşdirir.

Dialektlərin öyrənilməsi müasir dil üçün bir sıra cəhətdən gərəklidir: 1) dilin tarixi inkişafı prosesini başa düşmək; 2) dilin bu və ya digər dialekt əsasında formalaşmasının yollarını öyrənmək; 3) xalqın tarixi ilə dilin tarixi arasında qarşılıqlı əlaqəni müəyyənləşdirmək; 4) müasir dildə sözlərin səs və formalarının müxtəlifliyini dərk etmək.

Dialekt sözləri bir sıra digər söz qruplarından fərqləndirən cəhətlərdən biri də onların ədəbi dildə qarşılıqlığının olmasıdır. Məsələn: *girəvə* - fürsət, *lapdan*- birdən, *teyxa*- büsbütün, *tay* - daha, *kora*- mismar, *göyü*-kürəkən və s.; ingilis dilində *lass*- gırl (qız), *lad*- boy (oğlan), *daft* – silly (axmaq), *tittie* –sister (bacı), *hinny* –honey (bal), *flash* –trouble (çətin) və s. göstərmək olar.

“Azərbaycan və ingilis dillərində işlənmə dairəsinə görə fərqlənən söz qruplarının üslubi xüsusiyyətləri” adlanan II fəsilə Azərbaycan və ingilis dillərində İDFSQ-nin ayrı-ayrı qruplarının üslubi xüsusiyyətləri tədqiq olunur. II fəsil səkkiz yarımbaşlıqdan ibarətdir.

Bədii əsərin üslubi xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilərkən bütün sözlər - ümumişlək, yeni, alınma, vulqar sözlər və s. diqqətdən qaçırılmamalıdır. Bədii əsərlərin lüğət tərkibinin təsnifatında ən düzgünü və əhəmiyyətli semantik-üslubi prinsip üzrə aparılmalıdır. Bu prinsip üzrə aparılan təsnifat sözlərin nə kimi əsas üslubi səciyyə daşdığı, bədii əsərlərdə söz və ifadələrin hansı üslubi məqsədlə işlədildiyini müəyyən etməyə kömək edir.¹

Bədii əsərlərdə təsvir olunan surətlərin xarakteri, daxili aləmi, davranışları, dünyagörüşləri, zaman, məkan və s. amillər yazıçıya imkan verir ki, o, ixtiyarında olan sözlərdən istədiyi şəkildə istifadə edə bilsin. Bu zaman yazıçının sözlərdən istifadə etməsi, bir sıra priyomlara müraciəti bəzi cəhətlərlə şərtlənir. Yazıçının həyat təcrübəsi, arzu və istəkləri, qayəsi, maraq dairəsi bu işdə əhəmiyyətli rol oynayır.²

Bədii əsərlərin lüğət tərkibini təşkil edən sözlər həm mənaca, həm də üslubi baxımdan eyni xarakterli olmur. Müəllifin işlətdiyi eyni söz müxtəlif məqamlarda müxtəlif üslubi xarakter daşıya bilər. Bədii üslubda yazan sənətkar ilk növbədə sözün mənə genişliyini, üslubi rəngarəngliyini nəzərə alır, sözün yerinə düşməsi, şəraitə, hadisəyə uyğun mənada işlədilməsi yazıçının diqqət mərkəzində olur. Sözlərdən belə dəqiq, yerində istifadə

¹ Ефимов А.И. Стилистика художественной речи. М.: Из-во Мос.Унив., 1961, с. 18

² Бельчиков Ю.А. Практическая стилистика современного русского языка. М.,2008,91

edən yazıcının üslubu çox gözəldir. Sözlərin üslubi xüsusiyyətlərini nəzərə almayan, məna incəliklərini əks etdirə bilməyən yazıcının üslubu xoşa gəlmir. İDFSQ-nın üslubi xüsusiyyətlərinə nəzər yetirək.

Arxaik sözlərin demək olar ki, hamısından bu və ya digər üslubi çalarlıqda istifadə etmək mümkündür. Arxaik sözlər müxtəlif üslubi çalarlığa malikdir və üslubi məqsədə uyğun olaraq müxtəlif üslublarda istifadə oluna bilər. Arxaizmlər tarixilik çalarlığı və ya dəqiqliyi üçün həm elmi üslubda, həm ictimai-siyasi üslubda, həm də bədii üslubda istifadə oluna bilər. Arxaizmlər ekspressivlik üçün də istifadə oluna bilən əlverişli vasitələrdən sayılır. Arxaizmlər, xüsusən bədii əsərlərdə, bəzən də siyasi-tənqidi məqalə və nitqlərdə köhnəlik təsəvvürü yaratmaq üçün işlənir.

Arxaik sözlər əsas etibarilə tarixi novellalarda real fonun yaradılmasında istifadə olunur. Arxaizmlər və tarixizmlərdən bədii dildə keçmiş həyatın müəyyən bir dövrünü, o dövrdə yaşamış bu və ya digər surəti qabarıq vermək, yüksək təntənəli üslub yaratmaq üçün işlədilir.

Şərhi – məlumunuzun vəzə qərarı necədir?

- Həmdülillah, necə görmüşdüsə *Nuh, oyləcadir!*
- Yeni məktəb açılıbmı vətən övladı üçün?
- Az deyil Adəm açan *mədrəsə əhfadı* üçün.

Bu şeirdə şair *Nuh* (əfsanəvi peyğəmbər), *mədrəsə* (məktəb növü), *əhfad* (nəsil) kimi leksik və *oylə* kimi fonetik arxaizm işlətməmişdir.

Arxaik sözlərin üslubi funksiyaları təsvir edilən hadisələrin zaman baxımından qavranılmasına əsaslanır. Arxaik sözlər zamanın bu və ya digər aspektini özündə əks etdirir, bəzən satirik məqsədlər üçün də istifadə edilir.

Həm Azərbaycan, həm də ingilis dilində neologizmlər qəzet məqalələrində, jurnallarda, qəzet başlıqlarında özünə yer tapır. Dilçilik ədəbiyyatlarında işlənmə dairəsi və funksiyasına görə neologizmlər iki növə ayrılmışdır: 1) ümumişlək neologizmlər; 2) üslubi (fərdi) neologizmlər. Fərdi neologizm yaradan müəlliflərdən iki əsas şərti gözləmək tələb olunur: 1) yaratdıqları yeni sözlərin aydın, anlaşılıqlı olması; 2) yeni sözlərin dildə mövcud modellər əsasında yaradılması.¹

Ümumişlək neologizmlərin yaranması yeni yaranmış əşyaya ad vermək zərurətindən irəli gəlir, üslubi neologizmlər isə bədii-təsvir vasitəsi kimi çıxış edir. Ümumişlək neologizmlər nominativ, üslubi neologizmlər isə üslubi funksiya daşıyır. Ümumişlək neologizmlər getdikcə dilin lüğət tərkibində sabitləşə bildiyi halda, üslubi neologizmlər bədii üslubda işlənməklə məhdudlaşır. Ümumişlək neologizmlər dilin lüğət tərkibində

¹ Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I cild, Bakı, 1978, s. 208

sabitləşdikdən sonra öz yeniliyini itirir. Üslubi neologizmlər isə yazıçının, şairin yaratdığı neologizmlər olmaqla müəlifin fərdi üslubunu səciyyələndərək heç zaman öz əhəmiyyətini itirmir. Üslubi neologizmlərin yalnız bədii əsərlərdə işlədilir və onların sayı miqdarca qat-qat azdır.

Azərbaycan dilində də, ingilis dilində də neologizmlərin yaranmasının ən məhsuldar üsulu morfoloji yoldur. Müxtəlif şəkilçilər bu prosesdə istifadə olunur. Məs., 1) *-ci, -çi, -çu, -cü*. Məs: Müxbirimiz Qal Maqalov bu günlərdə bir neçə tanınmış *yazıçı* və bir neçə tanınmamış *pozuçuyla* görüşdü (Anar, “Yeni ol planları”). 2) *-luq, -lik, -luq, -lük*. Məs: Mən bir dəstə ərəb əsiri tərəfindən *elbaşılığa* gedərkən sizi birdən gördüm (C.Cabbarlı, “Od gəlini”) və s. İngilis dilində olan 1) *un-* prefiksi: She was a young and *unbeautiful* woman. 2) *-ed* şəkilçisi. I am *wifed* in Texas, and *mother-in-loved*, and *uncled*, and *aunted*, and *cousined* within an inch of my life. (J.Steinbeck. “The grapes of wrath).

Sintaktik üsulla da neologizmləri yaratmağın iki üsulu var: 1) müxtəlif semantikəli sözlərin birləşməsi nəticəsində düzələn neologizmlər. Məs.: *dərdqramma, taleyikür, yer-adlım, həyat-dadlım* və s. 2) eyni sözün təkrarından düzələn sintaktik neologizmlər. Məsələn: *dizin-dizin, çiçək-çiçək, qızıl-qızıl, sulu-sulu* və s.

Tədqiqat göstərir ki, bədii üslubda digər semantik kateqoriyalarla yanaşı, varvarizmlər də müəyyən üslubi vəzifələr daşıyır. Bunların bədii dildə işlənməsi iki vəzifə ilə bağlıdır: bir tərəfdən məndə bir xalqa aid xüsusi məfhumu və “yerli koloriti” yaratmaq, digər tərəfdən isə istehza məqsədi ilə satira yaratmaq. Onu da qeyd edək ki, belə sözlər əvvəl surətin vasitəli nitqində, sonra isə müəllifin hekayəsində nitq elementi kimi meydana çıxır.

Başqa dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan və ingilis dillərində də lüğət tərkibinə daxil olmuş əcnəbi sözlərin bir hissəsini beynəlmiləl terminlər təşkil edir. Üslubi cəhətdən beynəlmiləl terminlər neytral rəngə malikdir. Ümumxalq dilində olduğu kimi, bədii dildə də onlar kommunikativ funksiyada çıxış edir. Bu sözlər bədii əsərin tematikası və spesifikasından asılı olaraq üslubi vəzifələrdə də çıxış edə bilər. Bu sözlərin xüsusi bir növü ekzotik sözlərdir. Ekzotik sözlər bədii yaradıcılıqda əsərin tematikası ilə, bu və ya digər xalqın adət və ənənələrini, ev əşyalarının, məişətinin milli xüsusiyyətlərini təsviri üçün istifadə edilir.

Varvarizmlər ekzotik sözlərə oxşasa da, onlardan fərqlənirlər. Dildəki varvarizmlər həm şifahi danışmaq dilində, həm də yazılı ədəbi dildə işlənə bilər. Məs: *davay, poka, dokazat, şkol, viva, ura* və s. İngilis dilində isə *cloche* (zəng), *au revoir* (sağ ol), *pardon* (bağışlayın), *turban* (hicab), *taboo*

(tabu söz) və s. Varvarizmlər publisistik üslubda da işlənə bilər. Bura əsasən mətbuatda, nəşriyyatda, idman sahəsində işlənen bir sıra sözlər daxildir.

Bədii yaradıcılıqda əcnəbi sözlər birinci növbədə qüvvətli tipikləşdirmə və fərdiləşdirmə vasitəsidir. Bu sözlər hətta rişxənd və ya istehza etmək üçün də istifadə edilir.¹ Bu sözlərin istifadəsində əsas məqsədlərdən biri də lokal münasibətləri təsvir etmək üçün işlədilən üslubi rəngarənglikdir.

Hər iki dildə bədii ədəbiyyatdan nümunələrə baxaq:

1) Həyat (Akifə): - Sən *temperamentli* aktyorlar kimi lap özündən çıxdın ki! (M.İbrahimov. “Həyat”); 2) Mən Şahın *ultimatumu* qəbul edə bilməzdim. (İ.Əfəndiyev. “Dağlar arxasında üç dost”); 3) “*Deutsche Soldaten* – a little while ago, you received a sample of American strength. (Stefan Heym. “The Crusaders”); 4) And the Cretans were very willing to feed and hide the *İnglisi*. It was a worship that sent out its *benzina* (motorlu qayıq) to catch us and look for guns. (James Aldridge. “The sea Eagle”)

Terminlərin işlənmə dairəsi üslubi baxımdan geniş deyildir. Terminlərə publisistik üslubda və praktiki olaraq dildəki bir neçə üslubda rast gəlmək mümkündür. Lakin müxtəlif üslublarda onların funksiyası fərqlidir. Terminlər bədii üslubda işləndikləri zaman üslubi funksiyada müəyyən dərəcədə obrazlılıq ifadə edirlər. Termin bədii üslubda məcazi mənada da işlənə bilər. lakin bu xüsusiyyət elmi üslub üçün qətiyyən mümkün deyil. Termin üslubi cəhətdən elmi dilin əsasını təşkil edir və elmi üslub üçün terminlərin dəqiq mənada və yerli-yerində işlənməsi zəruri şərt sayılır.²

Bədii üslubda termindən lüsumsuz və artıq dərəcədə istifadə əsərin dilini qəlizləşdirər, bədiiliyini poza bilər. Bədii ədəbiyyatda termin birinci növbədə əsərin mövzusu ilə bağlı işlənilir. Neytral üslubi terminlər bədii üslubda, əsasən nominativ funksiyada çıxış edir. Nominativ funksiyalı termin bədii dildə aşağıdakı üslubi məqsədlərlə bağlı işlənir:

1) Personajın əmək prosesi, iş fəaliyyəti ilə əlaqədar. Məs: “Bənövşə:-Biz bu saat *tikinti sahəsini, tikinti-montaj sahəsinə* çevirərik. Bütün işlərimiz *mexanikləşir*.” (S.Rəhman. “Nişanlı qız”). “Philip heathhead, - whom we designate *physiological* Philip – as he strolled down the lane in early June, presented a *splendid picture* of young manhood.”(J.Austen. “Persuasion”)

2) Personajın sənətini, vəzifə və rütbəsini bildirmək üçün. Məsələn: “O, nəhayət doğrudu. Böyründəki stuldan *tonometrini* götürdü. Qalın şüşəli, qızıl çərçivəli *pensnesini* burnunun ucuna taxıb *qan təzyiqini* özü yoxladı” (H.Mehdi. “Yeraltı sular dənizə axır”). “What a fool Rawdon Crawley has

¹ Azərbaycan bədii dilinin üslubiyyatı (Oçerklər). Bakı: Elm nəşriyyatı, 1970, s. 60

² Ефимов А.И. Стилистика художественной речи. М.: Из-во Мос.Унив., 1961, с. 20

been,” Clump replied, “To go and marry a *governess*. There was something about the girl, too.” (W.M.Thackeray. “Vanity Fair”).

Qeyd edək ki, bədii əsərlərdə işlədilən əksər terminlər artıq ümumişlək danışıq dilinin tərkib hissəsi olmuşdur.

Peşə-sənət sözlərinin işləndiyi sahələr əsasən şifahi danışıq dili və elmi üslubdur. Bununla belə, müəyyən üslubi tələbatla əlaqədar bu cür sözlər publisistik və bədii üslubda da özünə yer tapa bilər. Bədii üslubda peşə-sənət sözlərinin istifadəsi yalnız bədii zərurət nəticəsində mümkündür. Peşə-sənət sözləri bədii yaradıcılıqda bədii ifadə və təsvir vasitəsi kimi çıxış etmir. Bədii üslubda bu sözlər, aşağıdakı üslubi məqamlarda cəlb edilir:

1) personajın peşə və sənətini, onun ictimai vəziyyətini oxucuya göstərmək məqsədilə istifadə olunur. Məsələn: Usta genə diqqətlə səqfə baxıb başladı ki: - Bu gün axşama kimi ancaq *gəc* ələlib hazır ola, *pilləkən* gələ, *taxta* qab-qaşığı gətirilə... (C.Məmmədquluzadə. “Usta Zeynal”). “Is he on *city side* or *night rewrite desk*?”. “Or, maybe he’s at his *type-writer*”.

2) istehsalat leksikası yaratmaq üçün də istifadə edilir. Məsələn: - Deyirlər ki, bu *buruq* hər gün yüz əlli ton *neft* verir... (H.Mehdi. “Abşeron”). Father Knickerbocker met them at the ferry giving one a *right-hander* on the nose and the other an *uppercut* with his *left* just to let them know *the fight was on*” (O.Henry. “The Duel”).

Bədii əsərlərdə peşə-sənət sözlərindən yumor, satira yaratmaq məqsədilə də istifadə edilir. Bəzi məqamlarda yumoru qüvvələndirmək məqsədilə yazıçı jarqon səciyyəli peşə-sənət sözlərində də müraciət edir.

Loru sözlər şifahi danışıq vasitəsi kimi ümumxalq danışıq-məişət nitqinin müxtəlif ictimai-danışıq üslubunda işlədilir. Loru leksika öz vəzifəsinə və üslubi çalarlığına görə müxtəlifdir. Onların bir qismi nəzakət çərçivəsində işlədilən, digər qrupu isə ondan kənar çıxan sözlərdir.

Loru və vulqar sözlərin bədii əsərlərdə işlədilməsi hadisəni real və canlı təsvir etməyə, surətlərin nitqini fərdiləşdirməyə, mənfi xüsusiyyətlərini səciyyələndirməyə, onun mədəni keyfiyyətini təyin etməyə kömək edir. Məs.: Adə, *köpək* oğlu, *dığa köpək* oğlu, mənim üstümə *kəkələnirsən*, mədəndən bayıra çıx, sənə deyirəm. (C.Cabbarlı. “1905-ci ildə”)

Satirik əsərlərdə vulqar sözlər dram əsərlərinə nisbətən daha çox işlədilir. Çünki vulqar sözlər satira janrının tələblərinə daha uyğundur və onun əsas ifadə vasitələrindən biri sayılır.

Qarğış bidirən vulqar sözlərin üslubi funksiyaları daha maraqlıdır. Bu sözlərin funksiyaları nida cümlələrindəki kimidir. Onlar insanda hiss-həyəcan, pərt etmə və bu kimi xüsusiyyətləri formalaşdırır. Onlar bədii

üslubdan başqa heç bir üslubda işlənmiş. Burada isə onların funksiyası yalnız vasitəli nitqdə olur və obrazların dilindən səslənir.

Leksikada emosionallıq və ekspressivliyin ifadəsində qrammatik-morfoloji və qrammatik-semantik kateqoriyalardan da istifadə edilir. Bu da müxtəlif şəkildə özünü göstərir. Məsələn: a) sifətlərin təkrarı ilə: Məgər bu elin içində biz bu qədər pis olduq? *Pisdən də pis!* Lap *murdar, murdardan da murdar!* (S.Rəhimovş “Şamo II”); “How are you, Cartwright? This is the *very devil of a business*, you know. The *very devil of a business.*; b) sinonimlərin yanaşı, bir-birinin ardınca işlənməsi yolu ilə: Söz bir olar, iki yox, Müqim! Yoxsa Alagözü lap bu bəbəklərinin içindən çıxaracaqsan, *bildin, qandın, anladınmi?* (S.Rəhimov. “Şamo III”); Look at the son of a bitch there, *stupid, silly, foolish*: pretending he’s one of the boys today.

Qeyd edək ki, emosionallığın və ekspressivliyin bu ifadə üsullarından bəzi dilçilik əsərlərində leksik, bəzilərinə isə sintaktik vasitələr kimi bəhs olunur.¹ Lakin, sözlər müəyyən situasiyalarda, sintaktik şəraitdə ekspressiv xüsusiyyət kəsb etdiyi üçün bunlardan leksik-sintaktik əlamət kimi bəhs etmək daha doğrudur.²

Müasir dövrdə xalqımızın mədəni səviyyəsinin sürətlə inkişaf etdiyi bir zamanda yüksək nitq mədəniyyətinə nail olmaq üçün nitqdə vulqar sözlərə qarşı ciddi mübarizə aparmaq lazımdır.

Bədii əsərlərdə arqo sözlərdən ictimai qrupların spesifik xüsusiyyətlərini açmaq üçün istifadə olunur. Arqo sözlər jarqonlardan fərqli olaraq, xüsusi şərti məxfi mənalarda işlənir və çox yayıla bilmədiyi üçün tipikləşdirmə vasitəsi ola bilmir. Buna görə də müəyyən zümrəni xarakterizə edən arqo sözlərdən ancaq üslubi məqamda istifadə etmək məsləhətdir.

Dənizçilərin, alverçilərin, falçıların, mollaların və s. bu kimi müxtəlif peşə sahiblərinin danışdıqlarında şərti-məxfi mənada bir sıra sözlər işlənir ki, belə sözlərin ancaq bədii dildə müstəsna vəziyyətdə üslubi çalarlıq üçün istifadəsinə yol verilsə də, onların ədəbi dilə gətirilməsi məsləhət görülmür. Məs.: Keçmişdə insanlar vəfat edərkən mollalar salavat çəkərkən, varlı ölünü kasıb ölüdən ayırmaq məqsədilə, müxtəlif dua növlərindən istifadə edəmişlər. Belə ki, yaxşı ehsan olacağı zaman “*Ey vari kərbəla*”, pis ehsan olacağını bildirmək üçün isə “*Tufani-kərbəla*” ifadəsini işlədərmişlər.³

---

¹ Xəlilov R.Y. Təkrir. - Azərbaycan bədii dilinin üslubiyyatı (Oçerklər). Bakı, 1970, s. 315

² Əfəndiyeva T.Ə. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyatı. Bakı: Elm, 1980, s. 178

³ Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1962, s. 91

Ədəbi dildə jarqonizmin süni işlədilməsinə yol vermək olmaz, onlara qarşı mübarizə aparmaq lazımdır. Jarqonizm dilin xəstəliyidir, sağlam bədəndə göyərən zəhərli pöhrələrdir, onları vaxtında təmizləmək lazımdır.¹

Problemə M.Arif də aydınlıq gətirərək yazır: "...Şəxsiyyətləri təsvir edərkən, hər bir xüsusiyyətə uyğun dil tapmaq, jarqondan, məhəlli sözlərdən qaçmaq... xülasə elə yazmaq ki, oxumaq asan və xoş olsun"²

Dialekt sözlərin ən mühüm xüsusiyyətləri yerli adət-ənənələri, sosial həyatı, təbii hadisələri olduğu kimi verməkdir. Bəzən dialektizmin istifadəsi zamanı anlaşılmaqlığın qarşısını almaq məqsədilə yazıçı dialekt sözünü ədəbi dildəki sinonimi ilə yanaşı işlədir. Bu semantik-üslubi cəhətdən özünü doğruldur. Məs.: Səhər ertə *qarğaşlı, hay-küylü* olan Turacı indi elə sakit idi ki... (Ə.Vəliyev. "Turacıya gedən yol"); We'll show Levenford what my clever *lass*, my dear *daughter* can do. (A.Cronin. "The Citadel")

Göstərilən misallar təsdiq edir ki, yerli koloritin səciyyətlənməsi üçün hər cür dialekt sözdən istifadə etmək olmaz. Yerli koloriti yaratmaq məqsədilə yazıçı ona doğma, oxucuya isə yad olan sözləri bədii üsluba daxil etsə, ədəbi dilin təmizliyi prinsipi pozular, bədii dilin gözəlliyi bayağılaşa bilər.³

Dissertasiyanın məzmunu ilə bağlı əsas **nəticələr** bunlardır:

1. Araşdırmada belə bir qənaət birmənalı şəkildə təsdiqlənir ki, aktiv və passiv lüğətlər arasında keçilməz hədd yoxdur. Passiv lüğətə daxil olan sözlər tədricən aktiv lüğətə və əksinə keçə bilər.

2. Tədqiqatlardan asanlıqla sezmək olur ki, hər iki dildə işlənmə dairəsinə görə fərqlənən sözlərin qruplaşdırılması üst-üstə düşür. Bununla belə, həm Azərbaycan, həm də ingilis dillərində aktivlik və passivlik xüsusiyyətinə görə fərqlənən sözlər təsnifat etibarilə müxtəlif olsalar da, onların nitqdəki funksiyaları, demək olar ki, eyniyyət təşkil edir.

3. Konkret dil faktları belə bir fikri əyaniləşdirir ki, həm Azərbaycan, həm də ingilis dilində arxaik sözlər lüğət tərkibinin xüsusi üslubi layını təşkil edir. Arxaik leksika üslubi çalarlarını bədii əsərlərin dilində daha geniş diapozonda əks etdirir. Arxaizm və tarixizmlər tarixi dövrün koloritini canlandırmaq, etnoqrafik təəssüratlar yaratmaq, obrazların nitqində realizmə nail olmaq üçün olduqca münasib linqvistik materialdır.

4. Neologizm söz yaradıcılığının əsas və mərkəzi məsələlərindəndir və dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində müstəsna rol oynayır.

---

¹ Həsənov H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif, 1988, s. 192

² Məmməd Arif. Ədəbi tənqidi məqalələr. Bakı: Azərnaşr, 1958, s. 145

³ Cahangirov M. Azərbaycan sovet şərinə məhəlli və arxaik sözlər. // Azərbaycan jurnalı, 1955, №3, s.136-146

Neologizmlərin bir qismi ümumişlək sözlərə çevrilir, bir qismi öz yeniliyini bu gün də hiŋz etməkdədir. Neologizmlər hər bir dilin sözyaratma formalarının modelinə uyğundur. Neologizmin əmələ gəlmə üsulları hər iki dildə, demək olar ki, eynidir və morfoloji yolla yarananlar kəmiyyətə üstünlük təşkil edir. Neologizmlər, digər passiv leksik laylar kimi, özünəxas olan üslubi vəzifələri və konkret işlənmə sferasına malikdir. Yeni sözlər ingilis dilində daha çox publisistik üslubda özünü biruzə verir.

5. Bütün dillər kimi, tədqiq olunan dillər də başqa dillərin təsirinə məruz qalmışdır və bu cəhətdən hər iki dildə varvarizmlər istisna deyildir. Hər iki dildə olan varvarizmlərin bir qismi dilin qayda-qanunlarına uyğunlaşaraq lüğət tərkibinin fəal işlənən sözlərinə çevrilir.

Varvarizmlər elmi publisistik və bədii əsərlərə daha çox nüfuz edir. Bədii yaradıcılıqda tipikləşdirmə və və fərdiləşdirmə vasitəsi, istehza, rişxənd və yumor yaratma üsulu, personajların tipik xüsusiyyətlərini, ictimai-sinfi mövqeyini aşkarlama üçün varvarizmlər münasib dil materialıdır.

6. Elmi, texnikanı, siyasi, iqtisadi həyatı və s. əks etdirən terminlər hər iki dildə xüsusi funksiya daşıyır. Onlar öz mənasını məhdud işlənmə dairəsində müəyyənləşdirir, ədəbi dilin elmi üslubunda istifadə olunur. Terminlər işlənmə sferasına görə fərqlənilirlər - alınma terminlər nisbətən məhdud işləkliyə malik olsa da, dilin öz istilahları geniş dairədə fəallaşır.

Termin üslubi cəhətdən elmi dilin əsasını təşkil edir, bu da terminin dəqiq mənada və yerli-yerində işlənməsini zəruri edir. Hər iki dildə termin həm də bədii, publisistik və rəsmi üslublarda öz işlənmə tərzini bir qədər dəyişir və konkret qayə ilə bağlanır. Bədii əsərlərdə termin neytral mövqedə dayanır, nominativ funksiyada çıxış edir, həyat hadisələrinin inikasını vermək üçün zəruri leksik-üslubi materiala çevrilir.

7. Dillərin digər leksik-semantik söz qrupları kimi, peşə-sənət sözləri də tarixi kateqoriyadır. Peşə-sənət sözlərinin semantik qrupları və onların dil qaynaqları göstərir ki, onlar tarixi hadisələrlə, müxtəlif dil mühiti ilə bağlı olmuşdur. Onlar əsasən şifahi danışq dili və elmi üslubda işlənilir. Bədii əsərdə isə personajların inandırıcı obrazını, peşə və sənətini, iş prosesinin real səhnələrini inandırıcı formada əks etdirmək üçün peşə-sənət leksikasına müraciət olunur.

8. Ədəbi dil leksikasına daxil olmayan və ədəbi dil normasından kənar hesab edilən loru sözlərin işlənmə dairəsi canlı danışq ünsiyyəti ilə məhdudlaşır. Bu xüsusiyyət onların bədii nitqə daxil edilməsinə şərait yaradır. Bədii əsərlərdə obrazın dilini fərdiləşdirmək işində bu sözlər xüsusi üslubi əhəmiyyət qazanır. Hər iki dildə loru sözlər semantik və üslubi cəhətdən üst-üstə düşür. Bədii ədəbiyyata vulqarizmlərin intensiv formada

daxil olması, obraza aid mənfi sifətləri səciyyələndirməyə, onun nitqini, düşüncəsini fərdiləşdirməyə istiqamətlənir. Vulqar leksika satirik əsərlərin dilində daha çox işlənmə tezliyinə malikdir. Bu sözlərin işlənməsinə məhdudiyət qoyulması zəruriləşir ki, bu da xalqların mədəni səviyyəsinin yüksəlməsi ilə birbaşa bağlıdır.

9. Arqo sözlər də məhdud dairədə işlənən leksik vahidlərdir və o gizli anlaşıma vasitəsidir. Arqotizmlər cəmiyyətdə peşəsinə, məşğuliyyətinə və mənafə ümumiliyinə görə seçilən ictimai qrupların meydana gəlməsi ilə bağlı yaranmışdır. Jarqon isə tarixi kateqoriyadır. Onun yaranması sinifli cəmiyyətdə ictimai diferensasiya prosesi ilə bağlıdır.

Bu sözlər real tipikləşdirmə vasitəsidir, incə üslubi çalarlar doğurur. Sənətkarın bədii faktlara yanaşma mövqeyindən asılı olaraq bu sözlər poetik nitq fəaliyyətində ali yüksək zümrənin nümayəndələrinin xarakterini açmağa, real həyat lövhələrinin canlandırılmasına xidmət edir.

10. Dialektizmlər bütün səviyyələrdə ədəbi dillə qarşılıqlı əlaqədədir. Dialekt ədəbi dili zənginləşdirdiyi kimi, ədəbi dil də öz növbəsində dialektizmlərin hüdudunu özünə yaxınlaşdırır.

Dialektizmlərdən poetik kateqoriya səviyyəsində istifadə sənətkar məsuliyyətinin nəticəsidir, məhəlli sözlərdən lüzumsuz istifadə yazıçı niyyətinin, bədii qayənin qavranılmasına əngəl olur. Dialektizmlərin ədəbi dil sferasına həmişəlik daxil olması müəyyən estetik faktorlarla bağlı olub, söz sənətkarının onu uğurlu işlətməsindən asılı olur. Dialektizmləri bədii nitqə cəlb etməyin bir uğurlu cəhəti də bu sözlərin ədəbi dildəki qarşılığı ilə yanaşı işlədilməsidir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin çap etdirdiyi aşağıdakı məqalələrdə öz əksini tapmışdır:

1. İngilis dilində terminlər, onların dildə rolu və funksiyaları. “Xəbərlər” (humanitar elmləri seriyası). Bakı, ADPU, 2006, №4, s.82 -85
2. İngilis dilində neologizmlər (dövrü sözlər) və ədəbi birləşmələr (və ya ədəbi dil lüğətinin əlavələri). “Onomastika” elmi-onomastik jurnal. Bakı, ADPU, 2007, 2-3, s.113 -116
3. İngilis dilində neytral sözlər, ümumişlək ədəbi və ümumişlək danışıq dili lüğətləri. Elmi xəbərlər. Bakı,ADU, 2007, № 2, s.134 -136
4. İngilis dilində lüğət tərkibinin genişləndirilməsi barədə müxtəlif eimi mülahizələr. Folklor İnstitutu. Elmi axtarışlar (folklorşünaslıq: filologiya, fəlsəfə, tarix, incəsənət və nəzəriyyə aspektləri). Bakı, AMEA, 2008, I toplu, s.68 -72

5. İngilis dilində alınma sözlərin fonetik, qrammatik və leksik assimilyasiyası. Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal 1 (61). Bakı, BDU, 2008, s.71 -72
6. İngilis dilinin lüğət tərkibinin genişləndirilməsi yolları. M.Füzuli adına əlyazmalar. Filologiya məsələləri. Bakı, AMEA, 2008, № 1, s.192 -198
7. Azərbaycan və ingilis dillərində dialektizmlər və onların üslubi xüsusiyyətləri. AMEA Nəsimi adına dilçilik institutu. Tədqiqələr. Bakı, Nurlan, 2009, №1, s.210-219
8. Azərbaycan və ingilis dillərində varvarizmlər. M.Füzuli adına əlyazmalar institutu. Filologiya məsələləri. Bakı, AMEA, 2009, № 5, s.102-111
9. Архаизмы в азербайджанском и английском языках. Известия РГПУ имени А.И.Герцена. Санкт-Петербург, 2009, №93, с.192-196
10. Azərbaycan və ingilis dillərində loru sözlər və vulqarizmlər. Elmi xəbərlər. Bakı, ADU, 2010, № 1, s. 132-139
11. Jargonlar ve arqo sözlər, bunların Azərbaycan ve ingiliz dillerinde kullanım özellikleri. Türkbilim. Izmir, Ege Üniversitesi, nisan 2010, № 2, s.65-75
12. Azərbaycan və ingilis dillərində professionalizmlər, onların üslubi xüsusiyyətləri. Ümummilli liderimiz H.Əliyevin anadan olmasının 87-ci ildönümünə həsr olunmuş Gənc Tədqiqatçıların Ümumrespublika Elmi Konfransı. Bakı, Qafqaz Universiteti, 2010, s.538-540
13. Dillərarası əlaqələr tarixinə bir nəzər və işlənmə dairəsinə görə fərqlənən söz qruplarının bu prosesdə rolu və funksiyası. Ümummilli lider H.Əliyevin sərəncamı ilə ali məktəbimizə universitet statusu verilməsinin 10 illiyinə həsr olunmuş xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri III Respublika Elmi Konfransının Materialları. Bakı, ADU, 2010, s. 168-173
14. Azərbaycan və ingilis dillərində loru sözlər və vulqarizmlərin üslubi xüsusiyyətləri. Mədəniyyətlərarası dialoq: linqvistik, pedaqoji və ədəbi aspektlər. Beynəlxalq elmi konfrans. Bakı, ADU, 2010, s.244-246
15. Terminlərin üslubi xüsusiyyətləri (Azərbaycan və ingilis dillərinin materialları əsasında). Elmi xəbərlər. Bakı,ADU, 2011, № 1, s.67-73
16. Azərbaycan və ingilis dillərində arxaik sözlərin və neologizmlərin üslubi xüsusiyyətləri. M.Füzuli adına əlyazmalar institutu. Filologiya məsələləri. Bakı, Elm və Təhsil, 2011, № 1, s.324-331
17. Azərbaycan və ingilis dillərində işlənmə dairəsinə görə fərqlənən söz qruplarının üslubi xüsusiyyətləri. Doktorantların və gənc tədqiqatçıların

У. Д. Гаджиева

**Группы слов отличающиеся по кругу употребления
(на основе материалов Азербайджанского и английского языка)**

РЕЗЮМЕ

Диссертация посвящена исследованию группы слов имеющие особое место в лексическом составе Азербайджанского и английского языка. Группы слов, отличающиеся по кругу употребления, такие как, архаизмы, неологизмы, варваризмы, термины, слова обозначающие профессию и специальность, арго и жаргонные слова, вульгарные и диалектические слова были исследованы по лексико-семантическом и стилистическом направлении на основе этих двух языков.

Диссертация состоит из «Введения», двух глав, «Заключения», списка использованной литературы и короткого словаря группы слов отличающиеся по кругу употребления.

В «Введении» диссертации рассказывается об отношениях между языками, обосновывается актуальность темы, цели и задачи, практическая и теоретическая значимость, методы и источники исследования, научная новизна, апробация и структура работы.

Первая глава называется «Группы слов, отличающиеся по кругу употребления и их классификация» и состоит из восьми подглав. В этой главе разъясняются историко-этимологическое происхождение, их лексико-семантическое структура, образцы, спектр употребления, форма и содержание группы слов, отличающиеся по кругу употребления и прочее вопросы.

Во второй главе, названной «Стилистические особенности группы слов, отличающиеся по кругу употребления в Азербайджанском и английском языках» исследованы группы слов, отличающиеся по кругу употребления исключительно по стилистическим особенностям и многообразности значений, показан незаменимая роль этих групп слов в создании образов персонажей. Отмечается что, использование таких групп слов в произведениях для описания внутреннего мира

того или другого образа, его мировоззрения, психологического состояния, быта, образования и т.д. обязательно. Были представлены примеры из разных художественных литературных произведений созданные в вышесказанных языках.

Результаты предъявленные в лексических, семантических и стилистических исследованиях были обобщены в «Заключении».

U.D.Hajiyeva

Word Groups Differing in the Sphere of Usage (On the materials of the Azerbaijan and English languages)

SUMMARY

The dissertation is dedicated to the study of the word groups existing in the Azerbaijan and English languages. Word groups distinguished to the ways of usage, i.e. archaisms, neologisms, barbarisms, terms, professionalisms, jargonisms, popular words and vulgarisms and dialectal words have been investigated on the basis of the materials of both languages from the lexical-semantic and stylistic point of view.

The dissertation consists of an "Introduction", two chapters, a "Conclusion", the list of references, and the short dictionary of the word groups differing in the sphere of usage.

In the "Introduction" of the dissertation it has been spoken about the language interrelations, and the actuality of the theme, the aims and tasks, theoretical and practical significance, the methods and sources, the scientific novelty, approbation and structure have been substantiated.

The first chapter entitled "Word groups differing to the sphere of usage and their classification" consists of eight subchapters. The historical-etymological origin, lexical-semantic composition, types, usage spectrum, form and content and other problems of this kind have been commented upon in this chapter

The second chapter entitled "The stylistic peculiarities of the word groups differing in the sphere of usage in the Azerbaijan and English languages", the words groups distinguished to the ways of usage have been exceptionally researched to their stylistic features and variety of meaning, and their indispensable role in creation of characters and images has been shown. It has been noted that, to describe the inner world, outlook, psychological state, a way of life, education etc. of this or that image in any work it is important to use these word groups. Various samples from the belles-lettres in both languages have been presented.

The results obtained from the lexical, semantic and stylistic research of the theme have been generalized in “Conclusion”.

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ им. НАСИМИ

На правах рукописи

УЛЬВИЯ ДАВУД кызы ГАДЖИЕВА

**ГРУППЫ СЛОВ ОТЛИЧАЮЩИЕСЯ ПО КРУГУ
УПОТРЕБЛЕНИЯ**

(на основе материалов Азербайджанского и английского языка)

10.02.19 – Теория языка

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологическим наукам

БАКУ – 2011